

SOCJOLOGIA STOSOWANA

Zamysł wykorzystywania w praktyce wiedzy o życiu zbiorowym ludzi towarzyszył całej historii rozwoju myśli społecznej. Także pionierzy współczesnej socjologii podkreślali jej zadania praktyczne. Wiedza socjologiczna miała umożliwiać — zależnie od orientacji światopoglądowej autora — podtrzymywanie, udoskonalanie, reformowanie lub rewolucyjne przekształcanie rzeczywistości społecznej.

Auguste Comte odróżniał wiedzę stosowaną od wiedzy spekulatywnej. Podkreślając konieczność wyraźnego oddzielenia „socjalnych rozumowań teoretycznych” od praktyki, w uprawianiu nauk w sposób systematyczny upatrywał czynnik dynamizujący postęp społeczny. Aplikacyjne zadania i wartości akcentowała bardzo mocno socjologia marksistowska. Ferdinand Tönnies wyróżniał socjologię stosowaną obok czystej, czyli teoretycznej, oraz empirycznej, czyli socjografii. Socjologia stosowana miała zajmować się wykorzystywaniem uogólnień teoretycznych do analizy historycznych procesów rozwoju społecznego oraz występujących w toku tego rozwoju społeczeństw i kultur. Leon Petrażycki nazywał „naukami stosowanymi” albo „sztukami” te nauki praktyczne, które głoszone dyrektywy postępowania opierają na naukach teoretycznych, czyli badających i formułujących prawa związków przyczynowych. Florian Znaniecki uważał, że socjologia ma największe walory praktyczne spośród wszystkich nauk humanistycznych. Postulował w 1928 r. utworzenie w Polsce instytutu socjologii stosowanej.

Socjologię stosowaną pojmuje się często jako wykorzystywanie teorii socjologicznej czy też socjologii czystej, teoretycznej do rozwiązywania problemów praktycznych, np. w pracy socjalnej, wychowaniu, resocjalizacji, polityce, zarządzaniu, przemyśle, planowaniu. Takie podejście zakłada, że **socjologia teoretyczna i socjologia stosowana są tożsame**. Socjologią stosowaną jest po prostu wiedza socjologiczna wykorzystywana do celów praktycznych.

Powyższemu ujęciu przeciwstawiają się zwolennicy poglądu o **teoretycznej, metodologicznej i organizacyjnej odrębności socjologii stosowanej** czy — szerzej — stosowanych nauk społecznych.

- Koncepcję odrębności twierdzeń i metodologii nauk teoretycznych i praktycznych rozwijał Petrażycki. Podobnie jak później Karl Popper — Petrażycki wyróżniał dwa rodzaje warunkowych przewidywań opartych na ustaleniach nauk badających związki przyczynowe. Pierwszy rodzaj to przewidywania warunkowe niepotestatywne (*prophesies* według Poppera), dotyczące — podobnie jak przewidywania bezwarunkowe — na-

stępstw zdarzeń, na których wystąpienie lub niewystąpienie nie ma się wpływu. Przydatność tych przewidywań polega na tym, że pozwalają ludziom adaptować się do otaczającej rzeczywistości. Drugi rodzaj to przewidywania warunkowe potestatywne (*technological predictions* według Poppera), które dają ludziom „władzę nad zdarzeniami”, uczą, jak wywoływać jedne zjawiska, nie dopuszczając zaś do pojawiania się innych. Swoją naukę polityki prawa Petrażycki rozumiał jako odrębną naukę praktyczną, formułującą warunki skutecznego posługiwania się prawem do celowego przekształcania rzeczywistości społecznej. Podobną koncepcję, określoną jako inżynieria społeczna przez prawo, rozwijał Roscoe Pound.

- Znaniecki wyodrębnił technologię społeczną obejmującą refleksję socjologiczną dotyczącą sposobów realizacji wartości oraz działań, które są pożądane z punktu widzenia uznanych kryteriów. Twierdził, że tak rozumiana socjologia stosowana była wcześniejsza niż teoria życia społecznego. Teoria socjologiczna stanowi jednak dla technologii społecznej niezbędne oparcie.

- Peter M. Rossi i Howard E. Freeman odrębność socjologii stosowanej upatrują w tym, że jej przedstawiciele pracują dla klientów pozaakademickich i przez nich są oceniani, nie mają swobody wyboru przedmiotu badań, nie muszą stosować się w swych badaniach do rygorystycznych standardów akademickich — chyba że jest to niezbędne do osiągnięcia zamierzeń praktycznych — operują szeroko stosowanymi twierdzeniami naukowymi, są zorientowani praktycznie, ich zadaniem jest pomóc sponsorom w zrozumieniu problemu.

Koncepcje i potrzeby socjologii stosowanej stymulują rozwój metodologii nowego typu badań, takich jak: *policy research*, *evaluation studies*, *action research*, ekspertyzy, badania stosowane, wdrożeniowe itp. Inspirują dyskusje na temat roli socjologa, w analizach socjologicznych upowszechniają takie pojęcia, jak: planowanie zmiany społecznej, jej kreowanie, kierowanie zmianą społeczną, agenci, agendy, strategie i taktyki zmiany, techniki, efektywność oddziaływań społecznych itp.

Podręcznik socjologii stosowanej Alvina W. Gouldnera i Seymoura M. Millera *Applied Sociology* obejmował takie zagadnienia, jak: doświadczenia socjologów występujących w rolach konsultantów społecznych, konsultantów instytucji finansowych, wymiaru sprawiedliwości, wojska, związków zawodowych, służby zdrowia; analizy przypadków stosowania wiedzy socjologicznej w rozwiązywaniu proble-

mów rasowych, przestępczości, problemów społeczności lokalnych i rodziny, problemów występujących w stosunkach międzynarodowych; relacje między socjologią stosowaną a socjologią ogólną i polityką społeczną; aksjologiczne i moralne aspekty socjologii stosowanej. Z kolei podręcznik Paula Lazarsfelda, Williama Sewella i Harolda Wilensky'ego *The Uses of Sociology* obejmuje rozważania dotyczące relacji między socjologią stosowaną a innymi naukami społecznymi, opis zastosowań socjologii w dziedzinie prawa, medycyny, wojskowości, pracy socjalnej, opieki społecznej, zarządzania partiami politycznymi, administracją publiczną, polityką zagraniczną, administrowania edukacją, przeciwdziałania przestępczości, planowania, a także zagadnienia etyczne socjologii stosowanej.

Pierwsze polskie opracowania poświęcone socjologii stosowanej omawiały funkcje socjologii i rolę jej zastosowań we współczesnym społeczeństwie, zagadnienia oddziaływań społecznych, dyrektyw praktycznych i ich związków z teorią decyzji, literackie źródła wiedzy o technikach skutecznego oddziaływania społecznego, zastosowania wiedzy socjologicznej w strukturalno-funkcjonalnych analizach zakładów pracy, w przemyśle, planowaniu przestrzennym, medycynie oraz środkach masowego przekazu (por. Podgórecki, 1968); analizowały aksjologiczne, polityczne, metodologiczne kwestie stosowania nauk społecznych oraz ich wykorzystywanie w takich dziedzinach, jak: planowanie społeczno-gospodarcze, środowisko pracy, administracja terenowa, samorząd mieszkańców, służba zdrowia, wychowanie resocjalizacyjne i wychowanie estetyczne (por. Kubin, Podgórecki, 1973).

Modele socjologii stosowanej

Do późnych lat pięćdziesiątych XX stulecia dominował inżynieryjno-społeczny model uprawiania socjologii stosowanej, wzorowany na sposobie wykorzystywania wiedzy oferowanej przez nauki ścisłe. Zgodnie z charakterystyką tego modelu dokonaną przez Gouldnera (Gouldner, Miller, 1965), **inżynierię społeczną** cechuje bezkrytyczne przyjmowanie przez socjologa konsultanta warunków określonych przez klienta. Konsultant nie wnika ani w powody zlecenia badań, ani w to, czy proponowane badania rozwiążą problem klienta. Socjolog inżynier społeczny analizuje i przedstawia zamawiającemu badania klientowi konsekwencje możliwych rozwiązań lub sugeruje środki skutecznej realizacji określonych przez niego celów.

Ten model inżynierii społecznej został później uzupełniony rolą socjologa jako agenta zmiany społecznej, reformatora. Inżynieria społeczna miała w tej wersji posługiwać się wiedzą socjologiczną do projektowania instrumentów zmian planowych (por. Freeman i in.,

1983). W postaci ekstremalnej przybierała formę rewolucyjnej (jak u Włodzimierza Lenina) lub całościowej (*holistic* według Poppera) inżynierii społecznej. Popper był przeciwnikiem takiej całościowej inżynierii społecznej. Opowiadał się za inżynierią społeczną cząstkową (*piecemeal*), nastawioną na rozpoznawanie i zwalczanie najbardziej dolegliwych przejawów zła społecznego, a nie na dążenie do upowszechniania dobra. Zwolennik inżynierii cząstkowej poszukuje rozwiązań specyficznych problemów w określonym środowisku z uwzględnieniem obowiązujących standardów naukowych i społecznych, podczas gdy inżynieria całościowa, utopijna wiąże się z radykalną rekonstrukcją społeczeństwa w imię określonej ideologii. Popper podkreślał, że koszty błędnej cząstkowej inżynierii społecznej są znacznie niższe niż inżynierii całościowej.

Inżynieryjnej orientacji w socjologii stosowanej przeciwstawia się **orientację objaśniającą, edukacyjną**. Orientacja inżynieryjna stawia sobie za cel formułowanie konkretnych rekomendacji praktycznych, edukacyjna zaś tworzenie intelektualnych warunków do rozwiązywania problemów. Wielu autorów uznaje to za główne praktyczne zadanie socjologii.

Innym modelem socjologii stosowanej była sformułowana w latach dwudziestych XX w. przez Louisa Wirtha (1931) koncepcja **socjologii klinicznej**. Wirth rozumiał pod tym pojęciem orientację poznawczą i techniki, jakie socjologia może wnieść do rozwiązywania problemów jednostek, które z racji swoich zachowań czy zaburzeń osobowości trafiają pod opiekę instytucji specjalistycznych. Tak rozumiana socjologia kliniczna miała stanowić uzupełnienie psychologii klinicznej i psychiatrii, umożliwiając postrzeganie i korygowanie ludzkich zachowań jako zjawisk uwarunkowanych społecznie.

Kliniczny model socjologii stosowanej — wedle charakterystyki Gouldnera (por. Gouldner, Miller, 1965) — traktuje problem klienta oraz sposób, w jaki on go formułuje, jako jeden z „symptomów” pomocnych socjologowi w dochodzeniu do własnego rozpoznania problemu. O ile inżynier społeczny poddaje analizie wyłącznie to, co mu zlecono, o tyle socjolog klinicysta odwołuje się do własnej wiedzy nie tylko przy rozwiązywaniu, ale również przy definiowaniu problemu. Inaczej mówiąc — klient praktyk godzi się na poddanie kontroli socjologa zarówno celu, jaki sobie stawia, jak i metody dochodzenia do celu. W najszerszym rozumieniu socjologia kliniczna polega na uwzględnianiu socjologicznej perspektywy w podejmowaniu interwencji i działań na rzecz zmian w rzeczywistości społecznej. Klientem może być jednostka, rodzina, system szkolny, ośrodek zdrowia, zespół pracowniczy itd., a zadanie może obejmować zarówno

modyfikację jaźni, sytuacji, jak i tworzenie zdrowszego lub bardziej przyjaznego środowiska (Glass, 1979). Podejmowane problemy mogą mieć wymiar zarówno mikro-, jak i makrospołeczny. W socjologii klinicznej szerokie zastosowanie znajduje obserwacja uczestnicząca oraz jakościowe metody badań.

Modelem praktykowanym od końca lat sześćdziesiątych XX w. przez socjologów skandynawskich był **model interwencyjno-ekspertalny**, polegający na samorzutnym rozpoznawaniu przez socjologów problemów społecznych, proponowaniu rozwiązań i uczestniczeniu w ich rozwiązywaniu. Stosowali go także polscy socjologowie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Przykładami mogą być: ekspertyza opracowana pod kierunkiem Adama Podgóreckiego „Diagnostyczny obraz trudnych problemów społeczeństwa polskiego oraz zalecenia socjotechniczne” (IPSIR UW, 1974); ekspertyzy Konwersatorium „Doświadczenie i Przyszłość” z lat osiemdziesiątych; ekspertyza „Polska 5 lat po Sierpniu” sporządzona w 1985 r. przez zespół badaczy dla przewodniczącego NSZZ „Solidarność”, Lecha Wałęsy. Ekspertyzy te miały znaczenie demaskatorsko-krytyczne oraz edukacyjne: zapoznawały szersze środowiska z dramatycznym stanem problemów społecznych w Polsce. Tylko w niewielkim stopniu stały się jednak podstawą rozwiązywania tych problemów.

W Polsce dyskusje nad zagadnieniami socjologii stosowanej zaowocowały w latach sześćdziesiątych sformułowaną przez Podgóreckiego koncepcją **socjotechniki** jako odrębnej społecznej nauki praktycznej. Przez socjotechnikę rozumie się najczęściej stosowaną naukę społeczną, której zadaniem jest określenie skutecznych sposobów realizacji zamierzonych celów z uwzględnieniem uznawanego systemu wartości.

Pod koniec lat sześćdziesiątych powstała przy Polskim Towarzystwie Socjologicznym Sekcja Socjotechniki skupiająca oprócz socjologów także wielu przedstawicieli innych nauk społecznych. Dorobkiem prac tego środowiska stało się kilkanaście książek poświęconych zagadnieniom socjotechniki, w tym cztery tomy *Socjotechniki* pod redakcją Podgóreckiego. Środowisko to przyczyniło się również do utworzenia w Uniwersytecie Warszawskim socjotechnicznego Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, mającego kształcić diagnostów problemów społecznych oraz prowadzić naukowe i ekspertalne badania w tej dziedzinie. (Po kilku latach socjotechniczna działalność naukowa Instytutu spotkała się z krytyką i restrykcjami ze strony władz politycznych i administracyjnych). W 1973 r. ukonstytuował się przy International Sociological Association Komitet Badawczy Socjotechniki. Jego prace i konferencje doprowadziły do

ukazania się wielu wspólnych dzieł socjologów polskich, angielskich, niemieckich, holenderskich i amerykańskich poświęconych zagadnieniom socjotechniki (Schmidt, 1975; Podgórecki, 1975; Cherns, 1976). W 1986 r. nastąpiło połączenie Komitetu Badawczego Socjotechniki ISA ze środowiskiem amerykańskiej socjologii stosowanej pod nazwą Research Committee on Sociotechnics-Sociological Practice.

Koncepcje socjotechniki rozwijane w Polsce nawiązują do założeń teoretycznych i metodologicznych Petrażyckiego, Gunnara Myrdala, Poppera, Hansa Zetterberga, Lazarsfelda, Gouldnera.

Analiza i potrzeby działalności socjotechnicznej doprowadziły do rozwinięcia metodologii tzw. toku postępowania celowościowego oraz metodologii ekspertyz społecznych (Łoś, 1974; Podgórecki, 1975):

- Ekspertyza aksjologiczna: rozpoznanie bądź uporządkowanie kryteriów oceny stanu rzeczy bądź zagadnienia będącego przedmiotem wspólnego zainteresowania eksperta i decydenta. Jej istotą jest ustalenie hierarchii celów i wartości uwzględnianych w trakcie rozwiązywania danego problemu praktycznego.

- Ekspertyza diagnostyczna: rozpoznanie właściwości, genezy, funkcji, stadium i przewidywanego rozwoju danego stanu rzeczy lub problemu. Umożliwia ona odpowiedź na pytanie, jaki jest i czym różni się stan istniejący od postulowanego. Owa różnica to opis celu ewentualnego działania. Diagnoza wraz z ekspertyzą aksjologiczną pozwalają rozstrzygnąć, czy interwencja jest w ogóle potrzebna, a jeśli tak, to jaka ma być jej strategia. Diagnoza umożliwia także określenie zakresu wiedzy teoretycznej, która powinna być zaangażowana w rozwiązanie danego problemu.

- Ekspertyza diagnostyczna nie daje odpowiedzi na pytanie, jak działać skutecznie, jak skutecznie rozwiązać dany problem. Na to pytanie odpowiada ekspertyza (socjo)techniczna. Zadaniem ekspertyzy (socjo)technicznej jest sformułowanie naukowych podstaw przedstawianego przez eksperta (socjotechnika) programu działań mających zapewnić rozwiązanie (społecznego) problemu praktycznego. Pełna ekspertyza (socjo)techniczna powinna obejmować także ekspertyzę aksjologiczną i diagnostyczną.

Współcześnie zagadnienia socjologii stosowanej podejmowane są często z perspektywy **socjologii wiedzy**. Przedstawiciele tej orientacji podkreślają zależność skuteczności wiedzy socjologicznej od tego, czy i w jakim stopniu nadaje się ona do tego, by stać się składnikiem wiedzy roboczej (profesjonalnej), którą posługują się praktycy (Frieske, 1990). Owa wiedza robocza obejmuje dane decydenta uporządkowane ze względu na jego przekonania i cele. Służy za instrument selekcji nowych informacji, ich interpretacji ze względu na interesy decydenta oraz określa sposób

adaptacji nowej wiedzy do systemu wiedzy dotychczasowej.

Proponowane są nowe interpretacje procesów wytwarzania w społeczeństwie wiedzy przydatnej praktycznie (Gibbons i in., 1994). Zrywają one z modelem, wedle którego wytwarzana w świecie nauki wiedza monodyscyplinarna jest następnie stosowana w praktyce na podstawie określonych zasad i reguł proceduralnych. Przedmiotem analizy staje się **kontekst zastosowania** jako kategoria obejmująca procesy powstawania nowej, transdyscyplinarnej wiedzy. Powstaje ona w wyniku elastycznego, opartego na doraźnie ustalanych zasadach współdziałania praktyków i badaczy rozmaitych specjalności. Ta powstająca poza instytucjami naukowymi wiedza, wytwarzana bądź na zamówienie, bądź jako oferta rynkowa, ma walory zarówno użytkowe, jak i teoretyczne, i jej rola społeczna zwiększa się.

Wątpliwości wysuwane pod adresem socjologii stosowanej

Współczesna socjologia stosowana ma ugruntowaną pozycję, zwłaszcza jako socjologia kliniczna, a także w badaniach rynkowych, w badaniach i rozwiązywaniu problemów społecznych, badaniach preferencji politycznych czy poglądów i opinii społecznych. Jednocześnie podnoszone są wobec niej różne zastrzeżenia dotyczące jej legitymizacji aksjologicznej, statusu teoretycznego, poprawności i odrębności metodologicznej oraz efektywności. Podstawowa wątpliwość odnosi się do funkcji wiedzy socjologicznej: kwestionuje się tezę, że wiedza ta jest praktycznie przydatna, że sprzyja postępowi, że korzysta na niej człowiek.

Inne wątpliwości dotyczą stopnia zaawansowania nauk społecznych; wskazuje się, że socjologia nie dostarcza jeszcze podstaw niezbędnych do rozwiązywania problemów współczesnego społeczeństwa (Meriton, 1982).

Zwraca się także uwagę, że możliwość uogólniania i systematyzacji wiedzy socjotechnicznej jest bardzo ograniczona, a z punktu widzenia praktyki przeciwna, ponieważ prowadzi do utraty bądź pomniejszenia jej wartości aplikacyjnej (Łoś, 1979). Ponadto badania stosowane uwzględniają przede wszystkim „kontekst dyscyplinarny”, a w mniejszym stopniu specyfikę miejsca i czasu oraz kontekst polityczny diagnozowanego bądź rozwiązywanego problemu, co uznaje się za powód nieskuteczności rekomendacji opartych na badaniach socjologicznych, skądinąd wysoko ocenianych według kryteriów naukowości (Scott, Shore, 1979). Możliwości aplikacyjne wiedzy socjotechnicznej są ponadto znacznie ograniczone przez właściwości tworzywa społecznego; trudna do określenia i kon-

trolu jest podatność większości procesów i zjawisk społecznych na oddziaływania socjotechniczne. Szczególnym przypadkiem jest stan „wichrowatości socjotechnicznej”, czyli brak podatności na oddziaływanie oficjalnych instrumentów kontroli społecznej spowodowany ich wcześniejszymi sprzecznymi oddziaływaniami (Podgórecki, 1966). Skuteczność aplikacyjną wiedzy socjotechnicznej osłabia również to, że opiera się ona zazwyczaj na schemacie jednokierunkowego następstwa zdarzeń wyznaczonego przez związki przyczynowe między wyizolowanymi zmiennymi. Skuteczne dyrektywy socjotechniczne wymagają uzasadnień formułowanych w kategoriach złożonych, dynamicznych systemów (Bertalanffy, 1984, s. 232–235).

Przyczyną nieefektywności praktycznych zastosowań wiedzy socjologicznej bywają również różne niesprawności współpracy uczonych z praktykami, nieadekwatność języka i systemu pojęć, którymi się posługują (Frieske, 1990; Mikułowski Pomorski, 1972).

Kwestionuje się wreszcie założenie adekwatności struktury wiedzy socjologicznej (struktury specjalności socjologicznych) do struktury rzeczywistości społecznej; rzeczywistość społeczna jako przedmiot badań i ekspertyz jest znacznie bardziej złożona, a ponadto „wielodyscyplinowa” (Kubin, 1987; 1990).

Wątpliwości wysuwane pod adresem socjologii stosowanej mają też charakter etyczny. Istnieje możliwość wykorzystywania wiedzy socjotechnicznej do niegodziwych celów. W tym kontekście w latach siedemdziesiątych w Polsce kwestionowano socjotechnikę jako narzędzie umacniania totalitarnej władzy i udoskonalania technik manipulowania społeczeństwem. Podobne zarzuty kierowane były wobec liberalnych socjologów amerykańskich jako pełniących rolę „technicznej kadry kontroli” sprawowanej przez klasę funkcjonariuszy federalnej administracji i instytucje, które jej służą (Gouldner, 1971).

Zarzuty takie ma odeprzeć teza, że wiedza socjotechniczna jest neutralna na podobieństwo instrumentów technicznych: nóż w ręku chirurga może ocalić komuś życie, a w ręku bandyty — życia pozbawić. Odpowiednio rzecz się ma z socjotechniką: Trudno wiedzę o skutecznym oddziaływaniu społecznym winić o to, że może być wykorzystywana do złych celów. „Mamy prawo uczyć się i uczyć innych techniki sprawnego działania, chociażby dlatego, aby wrogowie godziwych celów nie górowali nad nami sprawnością. [...] I nie będziemy wyrzekali się leków, chociaż leki bywają używane do trucicielstwa” (Kotarbiński, 1972).

Fakt, że — jak podkreślał Tomasz Kocowski (1972) — brak jest norm oficjalnie regulujących posługiwanie się instrumentami socjotechnicznymi, oraz stale zgłaszane wątpliwości co do moralnych aspektów

praktycznych zastosowań nauk społecznych skłaniają członków środowisk profesjonalnie zajmujących się aplikowaniem wiedzy socjologicznej do ustanawiania kodeksów etycznych, które mają chronić przed niegodziwymi praktykami. Taki kodeks przyjęli w 1982 r. członkowie Sociological Practice Association w Stanach Zjednoczonych. W 1994 r. Sekcja Badań Opinii Polskiego Towarzystwa Socjologicznego uznała za obowiązujący wszystkich jej członków „Kodeks postępowania w dziedzinie badań rynkowych i społecznych” opracowany przez European Society for Opinion and Marketing Research i International Chamber of Commerce, przyjęty przez najważniejsze organizacje badaczy rynku i opinii w dwudziestu kilku krajach Europy, Azji, Australii i obu Ameryk.

Bibliografia

- BERTALANFFY L. VON (1984), *Ogólna teoria systemów*, Warszawa • CHERNS A. B. (red.) (1976), *Sociotechnics*, London • CZAPÓW Cz. (1974), *System sterowania społecznego jako przedmiot ekspertyzy*, „Prakseologia” nr 1 • FREEMAN H. E. i in. (red.) (1983), *Applied Sociology*, San Francisco • FRIESKE K. W. (1990), *Socjologia w działaniu. Nadzieje i rozczarowania*, Warszawa • FUHRMAN E. R. (1982), *Barriers to Applied Theory: Historical and Contemporary*, „The Journal of Applied Behavioral Science” nr 1 • GIBBONS M. i in. (1994), *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, New York • GLASS J. F. (1979), *Reviewing an Old Profession: Clinical Sociology*, „American Behavioral Scientist” nr 23 • GOULDNER A. W. (1971), *The Coming Crisis of Western Sociology*, New York • GOULDNER A. W., MILLER S. M. (red.) (1965), *Applied Sociology. Opportunities and Problems*, New York • JOHNSON D. P. (1986), *Using Sociology to Analyze Human and Organizational Problems: A Humanistic Perspective to Link Theory and Practice*, „Clinical Sociology Review” nr 4 • KOCOWSKI T. (1972), *Strategia i taktyka sterowania motywacją ludzką w skali masowej*, w: A. Podgórecki (red.), *Socjotechnika. Style działania*, Warszawa • KOJDER A. (1987), *Techniki oddziaływań — ekspertyzy naukowe — dyrektywy celowościowe. (Przyczynek do socjotechniki rozwiązywania problemów społecznych)*, w: *Socjologia problemów społecznych. Teorie i rzeczywistość*, praca zbiorowa, Wrocław • KOTARBIŃSKI T. (1972), *Abecadło polityczności*, Warszawa • KUBIN J. (1987), *Socjotechnika metodą rozwiązywania problemów społecznych*, w: *Socjologia problemów społecznych. Teorie i rzeczywistość*, praca zbiorowa, Wrocław • KUBIN J. (red.) (1990), *Dilemmas of Effective Social Action*, Warszawa • KUBIN J., KWAŚNIEWSKI J. (red.) (2000), *Socjotechnika. Kontrowersje, rozwój, perspektywy*, Warszawa • KUBIN J., PODGÓRECKI A. (red.) (1973), *Stosowanie nauk społecznych w praktyce*, Wrocław • LAZARSFELD P. F., SEWELL W. H., WILENSKY H. L. (red.) (1967), *The Uses of Sociology*, New York • ŁOŚ M. (1974), *Ekspertyza społeczna*, „Prakseologia” nr 1 • ŁOŚ M. (1979), *Applied Social Sciences and Values*, w: A. Podgórecki, M. Łoś, (red.), *Multi-dimensional Sociology*, London • MERTON R. K. (1982), *Social Research and the Practicing Professions*, Cambridge, Mass. • MIKUŁOWSKI POMORSKI J. (1972), *Socjologia w świetle doświadczeń jej praktycznego stosowania*, w: A. Podgórecki (red.), *Socjotechnika. Style działania*, Warszawa • NOWAK S. (1985), „Przewidywanie zdarzeń a praktyczne zastosowania wyników badań”, w: tenże, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa • PETRAŹYCKI L. (1985), *O różnych gatunkach przewidywań i o znaczeniu praktycznym teorii*, w: tenże, *O nauce, prawie i moralności. Pisma wybrane*, Warszawa • PODGÓRECKI A. (1966), *Zasady socjotechniki*, Warszawa • PODGÓRECKI A. (red.) (1968), *Socjotechnika. Praktyczne zastosowania socjologii*, Warszawa • PODGÓRECKI A. (red.) (1970), *Socjotechnika. Jak oddziaływać skutecznie?*, Warszawa • PODGÓRECKI A. (1975), *Practical Social Sciences*, London • PODGÓRECKI A. (1999), *Wyjaśnianie i rozwiązywanie problemów społecznych. Ku megasocjologii*, w: J. Kozielecki (red.), *Humanistyka przelomu wieków*, Warszawa • POPPER K. R. (1993) [1962], *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, t. 1, Warszawa • SCHMIDT J. (red.) (1975), *Planvolle Steuerung gesellschaftlichen Handelns. Grundlegende Beiträge zur Gesellschaftstechnik und Gesellschaftsarchitektur*, Opladen • SCOTT R., SHORE A. (1979), *Why Sociology Does not Apply. A Study of the Uses of Sociology in Social Policy*, New York • SENKOWSKA-GLUCK M. (1972), *O niektórych socjotechnicznych elementach polityki wewnętrznej Napoleona*, w: A. Podgórecki (red.), *Socjotechnika. Style działania*, Warszawa • VAN DE VALL M. (1982), *Using Social Policy Research for Reducing Social Problems: An Empirical Analysis of Structure and Functions*, „Journal of Applied Behavioral Sciences” nr 1 • WIRTH L. (1931), *Clinical Sociology*, „The American Journal of Sociology” t. 37 • ZETTERBERG H. L. (1962), *Social Theory and Social Practice*, New York • ZNANIECKI F. (1984), *Społeczne role uczonych*, Warszawa.

JERZY KWAŚNIEWSKI